

МАҲМУД ҚОШҒАРИЙНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Мардонов Хайрулла Махмудович

Ўзбекистон Республикаси Ориентал университети

Лингвистика (тилларни ўқитиш мутахассислиги бўйича)

2-курс магистранти,

Имом Термизий ўрта махсус таълим муассасаси ўқув ишлари бўйича директор
ўринбосари,

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Ўрта Осиё ҳудудидан етишиб чиққан тилшунослик соҳасининг етук билимдонларидан бири Маҳмуд Қошғарийнинг илмий мероси хусусиятлари борасида қимматли маълумотлар ҳақида маълумот берилган.

Калит сўзлар: муфассирлар, муҳаддислар, тарихчилар. Мухаммад Қошғарий, туркий тил, Жавоҳирун-наҳв фи луғотит турк, Девону луғотит турк, Қутадғу билиг.

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена ценная информация об особенностях научного наследия Махмуда Кашгари, одного из зрелых специалистов в области языкознания из ближневосточного региона.

Ключевые слова: Комментаторы, Ученые, Историки, Мухаммад Кашгари, турецкий язык, турецкий словарь Джавахирун-нахв фи, турецкий словарь Девону, Қутадғу билиг.

ABSTRACT

This article provides valuable information about the characteristics of the scientific heritage of Mahmud Kashgari, one of the mature experts in the field of linguistics from the Middle Asian region.

Keywords: Commentators, Scholars, Historians. Muhammad Kashgari, Turkish language, Jawahirun-nahv fi turkish dictionary, Devonu turkish dictionary, Qutadgu bilig.

KIRISH (ВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Тарихдан маълумки, Ўрта Осиё ҳудудидан етишиб чиққан кўпгина алломалари билан жаҳонда муносиб ўрин эгаллайди. Ушбу минтақадан кўпгина муфассирлар, муҳаддислар, тарихчилар ҳамда илм-фаннинг кўпгина арбоблари етишиб чиққан. Шулардан бири тилшунослик соҳасининг етук билимдонларидан бири Маҳмуд Қошғарийдир.

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Ислом маданияти гуллаб-яшнаган XI асрда яшаб, ижод этган Маҳмуд ибн Хусайн ибн Муҳаммад Қошғарий ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумотлар кам сақланиб қолган¹.

Маҳмуд Қошғарий Марказий Осиёда илк ўрта аср маданиятининг буюк арбобларидан бўлиб, тилшунослик соҳасида, хусусан, туркий тилларни ўрганиш соҳасида машҳур бўлди ва тарихда ўчмас из қолдирди².

Даврининг энг истеъдодли ва атоқли олимларидан бири бўлган Маҳмуд Қошғарий тилшуносликка доир икки нодир асар – “Жавоҳирун-наҳв фи луғотит турк” (“Туркий тилларнинг наҳв (синтаксис) дурдоналари, қоидалари”), “Девону луғотит турк” (“Туркий сўзлар тўплами”) асарларини яратди. Афсуски, Маҳмуд Қошғарийнинг биринчи асари бизгача етиб келмаган ёки ҳанузгача номаълум. Иккинчи асари – “Девону луғотит турк” эса XX аср бошларида Истанбул (Туркия)да топилган. XIX аср охири – XX аср бошларида туркий халқларга оид жуда кўплаб ноёб обидалар, жумладан Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарлари, қадимги туркий, уйғур ёзуви ёдгорликлари топилди. Узоқ вақт давом этган мунозаралардан сўнг қадимги туркий битиклар ўқилиб, уларнинг туркий халқларга мансуб эканлиги илмий жиҳатдан исботланди. Бу даврда аниқланган муҳим асарлар орасида “Девону луғотит турк” ҳам бор.

Асар топилганидан кейин қисқа вақтда чоп этилди, уни илмий асосда ўрганиш бошланди, турк, ўзбек, уйғур, озарбайжон, қозоқ, инглиз, немис, хитой, рус ва форс тилларига таржима қилинди. Марказий Осиё халқларининг XI асрдаги ҳаёти билан боғлиқ барча маълумотларни кенг қамраб олган ушбу бебаҳо манба фанда алоҳида аҳамиятга эга эканлиги тадқиқотчилар томонидан кўрсатиб берилди³.

XI асрда Ўрта Осиёда Бухоро, Самарқанд ва Шош водийсида, шунингдек Иссиқкўл бўйларида ҳамда Қошғарда Қорахонийлар давлатининг пойтахтларида ҳам йирик илм-маърифат марказлари бўлган. Маълумки, илгарилари ҳукмрон доиралар ва уларнинг фарзандларигина билим олиш имкониятига эга бўлганлар. Шунга қарамай, Ўрта Осиё шарқидаги бу илмий марказларнинг фан ва маданият тарихидаги хизматлари жуда катта. Қорахонийлар даврининг меъморчилиги ўзига хос бўлган. Работи Малик, Ўзган мақбараси, Тўқмоқдаги минора шулар жумласидандир. Қорахонийларнинг пойтахт мактабларида Қуръон, ҳадис ва шариат қонунларини ўргатиш билан

¹ Гофуров Ғ. Шарқ жавоҳирлари. – Т.: Маънавият, 2000. – Б. 38.

² Маънавият юлдузлари. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001. – Б. 124.

³ Худойбердиев Ж. Маҳмуд Қошғарий ҳаёти ва “Девону луғотит турк” асарининг ўрганилиши. – Т., 2010. – Б. 3.

биргаликда араб тили грамматикасидан ҳам чуқур таълим берилган. Маҳмуд Қошғарий ана шундай ўлкаларда ва шундай шароитда дунёга келди.

Шуни қайд этиш лозимки, бундай маълумотлар билан бирга олим қабила ва халқ тилларининг бир-бирига муносабати, ўзаро таъсири, алоқаси ҳамда ўша давр туркий адабий тилига нисбатан тафовут ва яқинлигини ҳам кўрсатган⁴. Унинг бобоси қошғарлик бўлиб, Боласоғунга кўчиб келиб, турғун бўлиб яшаб қолган.

Унинг бобоси Муҳаммад ва отаси Ҳусайн Иссиққўл бўйидаги Барсғон шаҳридан бўлганлар. Отаси, хизмати юзасидан бўлса керак, Барсғондан Қошқарга кўчган ва шу ерда ўрнашиб қолган. Шунинг учун Маҳмуднинг исми Қошғарий бўлиб кетган⁵.

Маҳмуд ибн ал-Ҳусайн ибн Муҳаммадил Қошғарий XI аср бошларида Боласоғунда (ҳозирги Қирғизистоннинг Тўқмоқ шаҳри яқинида) туғилди.

Унинг бобоси қошғарлик бўлиб, Боласоғунга кўчиб келиб, турғун бўлиб яшаб қолган⁶. Унинг бобоси Муҳаммад ва отаси Ҳусайн Иссиққўл бўйидаги Барсғон шаҳридан бўлганлар. Отаси, хизмати юзасидан бўлса керак, Барсғондан Қошқарга кўчган ва шу ерда ўрнашиб қолган. Шунинг учун Маҳмуднинг исми Қошғарий бўлиб кетган⁷.

Ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан қорахонийлар сулоласига мансуб бўлиб, отаси Ҳусайн ибн Муҳаммад ўша даврдаги Барсғон шаҳрининг амири бўлган. Қошғарий бошланғич маълумотни ўз қишлоғида, юқори маълумотни Қошқар мадрасаларида олган, араб, форс, туркий каби 7–8 тилни пухта эгаллаган⁸. Унинг севимли устози Ҳусайн Халифа бўлган. Бу устоз тўғрисида шундай маълумотлар бор: “Қошқарда атоқли олим Абу Абдуллоҳ ибн Ҳусайн Қошғарий яшаган, у фозил, зоҳид бир шайх эди. Кўп асарлар ёзган. Унинг ўғли ҳам мўътабар олимлардан эди”⁹.

Маҳмуд Қошғарий дастлаб Қошқар, кейинроқ Самарқанд, Бухоро, Нишопур, Марв ва Бағдодда таҳсил кўрди, турли илмлар, хусусан, араб филологияси билан шуғулланди. У туркий халқларнинг тилига, турли қабила ва уруғларнинг урф-одатига, оғзаки бадиий ижодиётига қизиқди. Юқори Чиндан бошлаб Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога чўзилган катта масофани кезиб чиқди; уруғ, қабила ва халқларнинг турмушини, уларнинг касб-корини,

⁴ Фозилов Э. Маҳмуд Қошғарий ва унинг девони // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971. № 5 – Б. 38.

⁵ Фозилов Э. Маҳмуд Қошғарий ва унинг девони // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971. № 5 – Б. 38.

⁶ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1976. – Б. 103.

⁷ Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981. – Б. 117.

⁸ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. V. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001. – Б. 515.

⁹ Ҳасанов Ҳ. Маҳмуд Қошғарий. – Т., 1963. – Б. 5.

урф-одатларини, хусусан, тили ва оғзаки ҳамда ёзма ижодиётларини ўрганиб маълумотлар тўплади, оддий халқ оммаси вакиллари, олимлар ва шоирлар билан суҳбатлашди. Бу ҳақда Маҳмуд Қошғарийнинг ўзи бундай дейди: “Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирқиз (қирғиз)ларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқни аниқлаш учун қилдим... Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирқиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта, бир асосда тартибга солдим”¹⁰.

Бундан ташқари, Маҳмуд Қошғарий “Девон”ни тузишда алоҳида йўл турганлигини ҳам таъкидлаб ўтади: “Қисқартириш ва енгиллатиш масқадида бу асарни мендан олдин ҳеч ким тузмаган ва ҳеч кимга маълум бўлмаган алоҳида тартибда туздим. Бу ишда мен асарнинг қийматини ошириш, бошқаларга (фойдаланувчиларга) эса осонлик туғдириш мақсадида пухта қўлланма бўлсин деб, ҳар бир қабиланинг ўзига хос хусусиятларига кўра қиёсий қоидалар туздим... сўнгра мен ҳар бир қабиллага мансуб сўзларнинг ясашиш хусусиятларини ва қандай қўлланилишини қисқача кўрсатиш учун алоҳида йўл тутдим”¹¹.

Қошғарийнинг Бухорода яшаган даври ҳам унинг кейинги ижодига ижобий таъсир кўрсатган бўлиши керак. Маълумки, Бухоро XI асрда шарқнинг энг йирик илмий ва маданий маркази бўлиб ҳисобланган. “Бухоро мактаби”, “Бухоро услуби” барча олимларга, барча кичик илмий марказларга ўрнак ва андоза бўлган.

Узоқ Иссиқкўл бўйларида ва Қошғарда яратилган “Қутадғу билиг” асарида ҳам Бухоро мактабининг таъсири бор. Бу асарнинг муаллифи тиббиётга доир маслаҳатларида Ибн Синога эргашган.

Маҳмуд Қошғарий Бухородан Бағдод шаҳрига келган, бу ерда бир неча йил яшаган; араб тили ва адабиётининг энг нозик хусусиятларини шу ерда ўрганиб олганлиги шубҳасиздир. У Бағдоддан ўз ватанига қайтиб келгач, ўз адабий тилидан абадий ёдгорлик қолдириш учун бўлса керак, катта луғат тузишга киришган, шу мақсадда бир неча йиллар мобайнида “Румдан Мочингача” – Қора денгиз бўйларидан то Хитойгача саёҳат қилган: турли

¹⁰ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1976. – Б. 104.

¹¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк // 1-жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Т., 1960. – Б. 47.

қабилалар, ўлкалар, тоғу чўл, шаҳару қишлоқларни кезган. Луғат тайёр бўлгач, яна Бағдодга жўнаган.

Ҳозирги замон ғарб ва турк шарқшунослари Маҳмуднинг Бағдодга келиб қолиш сабаблари тўғрисида турли фикр ва мулоҳазаларни айтишган. Уларнинг бир қанчаси ўринли ва ишонарли фикрлар, албатта. Маҳмуд Қошғарийнинг Бағдодда истиқомат қилинган даври тўғрисида маълумотга эга бўлиш учун чет эллик шарқшунослар, хусусан, совет шарқшуносларининг фикрлари ва девондаги маълумотларга асосланиш мумкин¹².

Аввало шуни айтиш керакки, Бағдод халифалиги деганда, бу давлатларда фақат арабларгина ҳукмрон бўлган, деган тушунча нотўғри. Бағдод халифалигидаги амалдорлар, лашкарбошилар орасида араблардан бошқа халқларнинг ҳам вакиллари бўлган. Бағдод шаҳрида бутун бир маҳалла туркий аҳолидангина иборат бўлиб, Бағдод кўчаларида туркий тилларда сўзлашувчи ва ёзувчи кишилар ҳеч кимни хайратда қолдирмаган. Халифа хизматидаги туркийлардан бўлган кўпгина амалдорлар давлатнинг ҳамма ишига аралашганлар, халифаларга ўз сўзларини ўтказганлар. IX-XI асрларда Бағдодда Ўрта Осиёдан ўнлаб атоқли адиб ва файласуфлар келиб, шу ерда ўрнашиб қолганлар. Жумладан, самарқандлик Абу Ёқуб Исҳоқ ибн Ҳасан ибн Кўхий ал Хураймий (VIII аср охири - IX аср боши), фарғоналик шоир Халиф ал-Аҳмар, машҳур файласуф Абу Наср Фаробий, унинг ҳамшаҳари филолог Исҳоқ ал-Фаробий, унинг жияни филолог Абу Наср Исмоил ал-Жавҳарий шулар жумласидандир. Астроном Аҳмад ибн Муҳаммад Фарғоний, математик ва географ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, марвлик Аҳмад ибн Абдулла Марвазий, балхлик Абу Маъшарлар Бағдодда яшаганлар ва ижод қилганлар. Маҳмуд Қошғарий ҳам шулар жумласидандир. Бағдодда, сўғдийлар маҳалласи бўлганлиги, ҳатто узоқ Уммонга ҳам сўғд вакиллари бориб қолганлиги тўғрисида маълумотлар бор¹³.

Дамашқ чеккасида Жиллик, Шайх Асрлон деган туркий қишлоқлар, Ҳалаб ёнида туркийлар яшайдиган Ёруқия қишлоғи бўлганлиги маълум. Ҳатто халифа давлатининг ғарбий қисмида □ Африканинг шимолида ҳам туркийлар бўлган. Тожик сайёҳи Носир Хисравнинг айтиши Маҳмуд Қошғарий даврига тўғри келадиган “Сафарнома”сида мана бундай маълумотлар бор: “Қоҳирада султон хусурида турли мамлакатлардан йиғилган лашкарлар, жумладан туркистонликлар ҳам бор эди. У ерда турли касб эгалари, масалан, ваъзхонлар, адиблар, шоирлар, қонуншунослар кўп эди”¹⁴.

¹² Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981. – Б. 117.

¹³ Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981. – Б. 118.

¹⁴ Муталлибов С. XI аср филологи Маҳмуд Қошғарий ва унинг “Девону луғотит турк” асари. – Т., 1958. – Б. 98.

Хуллас, халифа давлатининг пойтахтида турли амалдорларнинг ва олим, адибларнинг мавқеи катта бўлган. Туркийлар араб тилини астойдил ўрганганлар, араб амалдорлари ҳам туркий тилларини ўрганишга мажбур бўлганлар, чунки уларда Ўрта Осиё олимлари, кўп ерларга тарқалган туркий қабилалар катта қизиқиш туғдирган. Географ Ёқутнинг ёзишича, аббосий халифа Иброҳим ибн Маҳдий туркий тилда бемалол сўзлаша билган³. Маҳмуд Қошғарий олим сифатида танилган вақт ана шундай ҳукмронлик даврига тўғри келган.

“Девон”нинг қаерда ёзилганлиги тўғрисида турли фикрлар бор. Шарқшуносларнинг кўпчилиги бу шоҳ асар Бағдодда ёзилган бўлиши эҳтимол, деган фикрда. Бу фикр нотўғри. Девон шу қадар катта ҳажмли, чуқур мазмунли ва қимматбаҳо асарки, унинг икки-уч йил ичида ёзилган бўлиши эҳтимолдан узоқ. У Бағдод шаҳрида эмас, балки Ўрта Осиёда ёзилган бўлиши керак. Гап шундаки, “Девон” камида 10-15 йиллар давомида тайёрланиб, шундан кейингина ёзила бошланган¹⁵.

Нихоят, Маҳмуд Қошғарий узоқ сафарлардан уйига – Қошғарга қайтиб келиб, “Девон”га доир барча материалларни жам қилган ва 1072 йилдан эътиборан бутун вақтини яхлит китоб ёзишга бағишлаган. “Китоб 464 йилнинг (хижрий) жумодул аввал бошларида бошланди ва тўрт қарра ёзилгандан (кўчирилгандан) ва тузатилгандан сўнг, 466 йилнинг (хижрий) жумодул охирнинг 12-куни битирилди”¹⁶.

“Девону луғотит турк” китобида табиат ва табиий ҳодисаларга, чунончи, ер ва сув, тоғ ва чўл, иқлим ва осмон, ҳайвон ва ўсимликларга тааллуқли мақол, иборалар, хилма-хил содда ва сермазмун атамалар топамиз¹⁷.

“Девон”нинг луғат қисмида келтирилган сўзлар XI асрдан анча илгари пайдо бўлган. Уларнинг баъзилари VII асрга мансуб Ўрхун ёзувларида, Култегин ёдгорликларида ҳам учрайди. Ўрта Осиёда XI асраёқ бу сўзлар бўлганлиги ва уларнинг ҳозирда ҳам ишлатилиши тилимизнинг асосий луғат таркибида эканлигидан далолат беради.

Баъзи сўзлар ўзбек тилининг актив фондидан тушиб қолган, улар айрим топонимлар таркибидагина сақланган. “Девон”да ер ва тупроққа оид изоҳларда ишлатилган сўзлардан мисоллар келтирамиз: Масалан, кўруғ сўзи IX асрда Наршахий “Тарих”ида учрайди. Бу сўз кейинчалик дахлсиз, ёпик, ман қилинган

¹⁵ Ўша манба. – Б. 120.

¹⁶ Ҳасанов Ҳ. Маҳмуд Қошғарий . – Т., 1963. – В. 9.

¹⁷ Гофуров Ғ. Шарқ жавоҳирлари. –Т.: Маънавият, 2000. – Б. 42.

жой маъносида ишлатила бошланган; масалан, хон мозори, мулклари, хон ҳарамхонасига нисбатан ишлатилган¹⁸.

Топонимика учун айниқса муҳим бўлган ўқуз сўзига алоҳида тўхталиб ўтмоқдамиз. Ўрхун ёзувларида артич ўқузий тилга олинган. “Девон”да ҳам бу сўзлар бир неча марта такрорланган. Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома”сида Амударё илгари Ўқуз деб аталган.

Европа шарқшуносларидан Г. Вамбери бу сўзга тахминий изоҳ бериб: “Оксус, эхтимол, ёгюсь – дарё сўзидан олингандир” деган. С.П. Толстов ҳам ўқузнинг қадимда сув, дарё маъносида ишлатилганлигини, туркий тилларда унинг ўғуз шаклида ёзилиб, икки хил турдош маънони (“дарё” ва “ҳўкиз”) англатганини, юнонларда ўқуз сўзи Окс деб, Геродотда Акес деб ёзилганлигини, Ўрта Осиё аҳолиси Амударёни XVII асрга қадар Ўқуз деб аталганлигини, бунинг массагетча сўз эканлигини, массагетлар эса Ўрта Осиё туркий халқларининг этногенезига қўшилганлигини айтган.

“Девон”ни ўрганар эканмиз, Маҳмуд Қошғарий нафақат тарихчи ва тилшуносли олим ва шу билан баргаликда етук этнолог ва географ эканлигига ишонч ҳосил қиламиз.

“Девону луғотит турк” асарининг яна бир қиммати шундаки, Маҳмуд Қошғарий бу асарига дунё харитасини илова қилган. Аллома мазкур харитасида ер юзининг марказини ўз она юрти Иссиққўл билан Боласоғун оралиғидаги ерларга тўғирлаб чизади. Олим мазкур харита ва унда дунё қабилаларининг жойлашиши ҳақида шундай ёзади: “Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг турар жойларини бирин-кетин тартиб билан кўрсатдим. Румдан кун чиқаргача мусулмон ва бошқаларни кўрсатдим. Румга яқин биринчи қабила бейэнэн, сўнг қипчоқ, ўғуз, яман, бошғирд, басмил, сўнг қай, сўнг абаку, сўнг татар, сўнг қирғиз келади. Қирғизлар Чин яқинидадирлар. Бу қабилаларнинг ҳаммаси Рум яқинидан кун чиқар томонга чўзилгандир. Сўнг чигил, сўнг туғсий, сўнг яғмо, хитой “Чин”дир. Сўнгра товғач – бу “Мочин”дир. Бу қабилалар Жануб ва Шимол ўртасидадир. Бу қабилаларнинг турар жойларини бу доирада кўрсатдим”.

Маҳмуд Қошғарийнинг “Дунё харитаси”да кўрсатилган эл-элатлар яшаш жойи, дарё ва кўллар, тоғлар ва даштлар жойлашуви, масофа ўлчамлари бугунги кун ўлчовларига ғоят мос келиши, умуман, алломанинг бу иши дунё картография фанида ҳозиргача ўз аҳамияти ва қимматини сақлаб қолаётганини В.В. Бартольд, Н.Ю. Крачковский, А.Н. Бернштам, С. Муталлибов, А. Герман, И.И. Умняков, Ҳ. Ҳасанов, З.А. Саидбобоев каби олимлар бир овоздан эътироф

¹⁸ Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981. – Б. 121-122.

этадилар. Айниқса, Ҳ.Ҳасанов “Сайёҳ олимлар” деган китобида Маҳмуд Қошғарийнинг географик меросини кенг шарҳлаб берган¹⁹.

А. Герман хаританинг шартли белгилари тўғрисида қисқагина шундай деган эди: “Белгилари на хитойча, на арабча; айниқса, худудларни тасвирлаш жуда оригиналдир. ...Хаританинг мазмуни ҳам ўзига хосдир. ...Бу харита хитой картографиясига ҳам, араб ва ҳинд картографиясига ҳам ётдир”. Маҳмуд Қошғарийнинг тасвирича, Ўрта Осиё ер юзаси жиҳатдан тоғлик ва текислик қисмлардан иборат; унинг тоғлик қисми ҳозирги Қозоғистон, Ўзбекистон ўлкаларига тўғри келади.

Шимоли-ғарбда фақат битта тоғ – Жабали Қорачуқ ёзилган, бошқаларининг ёзуви йўқ. Ер юзининг маркази қилиб қорахонийлар давлатининг пойтахти сиёсий, илм-маданият маркази Боласоғун шаҳри олинган. X – XI асрларда ҳақиқатдан ҳам Боласоғун йирик шаҳар бўлган. Бу шаҳарни ҳозирги географик хариталардан тополмаймиз, ҳатто археологик хариталарда ҳам унинг ўрни аниқ эмас. Кўпчилик олимларнинг фикрича, у Тўкмоқ шаҳри ёнида бўлган. Боласоғун, баъзи олимлар айтганидек X асрда бунёдга келган эмас. У ундан илгари ҳам бўлган, эҳтимол, у вақтда бошқача аталгандир. XII асрда бу ерга Хоразмшоҳ бостириб келган, 1218 йилда уни Чингизхон истило қилган; XIV аср охирида бу шаҳар вайронага айлантирилган.

Боласоғун шаҳрининг энг қадимги номи Биклиг, мўғулча номи Губолиғ (Гўзал шаҳар), маҳаллий (чигил ва арғуча) номлари Қузулиш, Қузўрду. Бу шаҳар ёнида, тоғлар орасидаги кўл бўйида Барсғон шаҳри жойлашган. Аниқланишича, Барсғон ёки Барсхон шаҳри ҳозирги Иссиқкўл бўйида – унинг жануби-шарқий бурчагида, Қўйсара яқинида бўлган²⁰.

Қошғарий харитасида Барсғон ёнидаги кўлнинг номи ёзилмаган, аммо “Девон” матнида у Иссиқкўл деб аталган. Асарда Иссиқкўл тўғрисида жуда аниқ маълумотлар берилган: “Иссиқкўл – Барсғонда бир кўл, узунлиги 30 фарсах, эни 10 фарсах”²¹. Агар фарсах километрга айлантирилса, Иссиқкўлнинг узунлиги 180 км, эни 60 км бўлади. Бу унинг XI асрдаги катталигидир. Кўп йиллик текширишлар натижасида аниқланишича, ҳозир кўлнинг узунлиги 182 км, эни 58 км.

Маҳмуд Қошғарий харитасида Сирдарё, гарчи номи ёзилмаган бўлса ҳам, жуда аниқ чизилган. У икки тоғдан сув олади, бир ирмоғи – “Ябаку суви” Қошғар тоғларидан чиқиб, Фарғона билан Ўзганд орасидан оқади, бу – ҳозирги

¹⁹ Гофуров Ғ. Шарқ жавоҳирлари. –Т.: Маънавият, 2000. – Б. 43-44.

²⁰ Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981. – Б. 129.

²¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк // III-жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Т., 1963. – Б. 149.

Қорадарè; иккинчи ирмоғи шимолдаги Қўчинкорбоши èнидаги тоғлардан бошланиб, Косон èнидан ўтади; сўнгра улар бирлашиб, Фарғона водийсининг Марғилон, Хўжанд шаҳарлари орасидан оқиб ўтиб, шимолга бурилади. Тошкент шарқ томонда қолади, қуйи оқимида Жанд шаҳри èнидан ўтади.

Амударè ҳам йирик ирмоқлардан ҳосил бўлган; улардан бири Қошғар чегарасидаги тоғлардан (Сурхоб – Вахш), иккинчиси Кашмир чегарасидаги тоғлардан (Вахондарè – Панж) бошланиб, Афғонистон чегарасида қўшилиб, шимоли-ғарбга оқади ва Хоразм èнидан ўтади. Бу иккала дарè ўртасидаги узун тоғ – Олой, Туркистон, Зарафшон тизмалари, Жайхун ғарбидаги қумлар – Қорақум; у ўз ўрнига тушган. Хаританинг энг марказий секторида Осиè қитъасининг шарқий мамлакатлари тасвирланган. “Уйғур вилоятида бешта шаҳар бўлиб,... булар Сулми, Қўжу, Жанбалик, Бешбалиқ, Янгибалиқ шаҳарларидир... Уйғурларнинг энг катта шаҳри Бешбалиқдир”. “Балиқ” сўзи Жоҳилия давридаги турклар ва уйғурлар тилида “шаҳар” маъносида ишлатилганлигидан, Бешбалиқ – “Беш шаҳар”, Янгибалиқ – “Янги шаҳар” деган маънони англатган.

Тибет сўзи картада èзилмаган, аммо матнда Тибетнинг таърифи берилган: “Тубут шарқ томони Чин, ғарб томони Кашмир, шимол томони Уйғур эллари, жануб томони эса Ҳинд денгизидир”; “Тубутнинг тиллари алоҳидадир”²².

Картанинг жануби-шарқий чеккасидаги ярим доира – Саддий Зулқарнайн (Искандар Зулқарнайн девори) ичига “Арзи Яъжуж ва Маъжуж” деб èзилган.

Хаританинг ғарбий ярмида – Эрон, Ироқ, Арабистон, Марказий Африка (Барбар, Зутт, Ҳабаша, Занж), Шимолий Африка (Қайрувон ва бошқалар, Миср, Искандария, Мағриб) ва Испания (Андалус) тасвирланган. Энг чекка ғарбда, океан бўйлаб “Ҳарорат ғалаба қилганидан у ерда одамзод яшамайди” дейилган, бу – Саҳрои Кабир ерлари ва экваторнинг дим жойларидир.

Маҳмуд Қошғарийнинг бу харитани қандай чизганлиги тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ. Лекин унинг ижодий услубини қуйидагича тасаввур қилиш мумкин: Қошғарий даставвал бир доира ясаб, унинг теварагини океан билан ўраган, доиранинг марказига Иссиққўл, Барсғон, Боласоғун ва Қошғар шаҳарларини èзиб қўйган, сўнгра доиранинг сиртига дунè томонларини белгилаб чиққан, кейин тоғларни чизган. Садди Зулқарнайн èнидаги қумликни билдирувчи чизик ҳам икки тоғ орасидан эгрироқ қилиб ўтказилган, чунки бу чизик тоғлардан кейин чизилган. Сўнгра қўл ва денгизлар туширилган, Улардан кейин шаҳар ва мамлакатлар доирачалар (78 та) билан белгиланган, ғарбдаги давлатлар, уларнинг чегаралари кўрсатилган. Охирида дарèлар чизилган.

²² Ҳасанов Х. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981. – Б. 134.

Шундай қилиб дунё харитаси тайёр бўлган. Аммо хаританинг ҳамма қисмлари ҳафсала билан чизилган деб бўлмайди. Марказий, шарқий ва шимолий қисмларда ёзувлар кўпроқ, тоғ ва дарёлар зичроқдир. Бунинг сабаби туркий қабилалар “Румдан Чингача” – ўртача иқлимда 35-55% шимолий кенгликлар орасида истиқомат қилганлар. Шунинг учун харитада уларнинг жойлашган ўрни кўрсатилиши керак эди, аммо бу кўрсатилмаган.

Харитада бўш жойлар, номи ёзилмаган доирачалар анчагина. Шуларга қараб, харитага тугалланмаган – чала, муаллиф не сабабдандир ишини ниҳоясига етказа олмаган, дейиш мумкин. Бу факт ҳам хаританинг Маҳмуд Қошғарийнинг ўзи тузганлигини исботлайди. Хаританинг бошқа одам тузганида номсиз доирачалар бўлмасди²³.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида X – XII асрларда юқори Чиндан Ўрта Осиёгача бўлган катта ҳудудда яшаган туркий қабилаларнинг тиллари, тарихи ва этнографияси, ижтимоий-иқтисодий аҳволи, улар яшаган ҳудуднинг табиий-географик шароити тўғрисида жуда кўп маълумотлар келтирилади²⁴.

Демак, туркий халқларнинг тарихини, маданиятини, адабиётини ва санъатини, уларнинг яшаш шароити ва урф одатларини ўрганишда “Девону луғотит турк” жуда катта аҳамиятга эга асар ҳисобланади. Бу асар айниқса туркий тилларни, уларнинг ривожланиш хусусиятларини, ўзаро бир-бирига таъсири масалаларини аниқлашда жуда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. У фақат тилшунослик асари бўлибгина қолмасдан, ўз даврининг қобусномаси ҳамдир. Чунки унда турли халқларнинг тарихи, ижтимоий-сиёсий аҳволи, урфодати, табиий шароити, этнографияси ҳамда адабиёти ҳақида қимматли манбалар бор.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати (REFERENCES)

1. Ўзбек адабий тили тарихи. Мухторов А., Санақулов У. Т.: Ўқитувчи, 1995.
2. Сайёҳ олимлар. Ҳасанов Ҳ. – Т.: Ўзбекистон, 1981.
3. Девону луғотит турк. Маҳмуд Қошғарий. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Т., 1963.
4. Шарқ жавоҳирлари. Гофуров Ғ. –Т.: Маънавият, 2000.
5. Маҳмуд Қошғарий. Ҳасанов Ҳ. – Т., 1963.
6. Ўзбек адабиёти тарихи. Маллаев Н.М. – Т.: Ўқитувчи, 1976.

²³ Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981. – Б. 136-137.

²⁴ Мухторов А., Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 60-61.